

Ігор Паньонко

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»,
канд. юрид. наук, доц.,
зав. кафедри цивільного права та процесу

Олена Ряшко

Львівський державний університет внутрішніх справ,
канд. юрид. наук, доц.,
доц. кафедри кримінального процесу

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ВЗАЄМОВІДНОСИН ДЕРЖАВИ І ХРИСТІЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЇ В «ФІЛОСОФІЇ ПРАВА» ГЕГЕЛЯ

© Паньонко І., Ряшко О., 2018

Проаналізовано наукові погляди великого німецького мислителя Гегеля щодо діалектики взаємозв'язку і взаємовідносин держави і християнської релігії. У своїй роботі «Філософія права» німецький філософ глибоко і всебічно розкриває роль і місце не тільки держави в розвитку і функціонуванні суспільства, але й християнської релігії як важливого інституту у формуванні духовності і високої моралі в суспільстві.

Ключові слова: суспільство; держава; християнська релігія; церква; діалектика; право; політика; духовність; мораль; закон.

Ігорь Паньонко, Елена Ряшко

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ГОСУДАРСТВА И ХРИСТИАНСКОЙ РЕЛИГИИ В «ФИЛОСОФИИ ПРАВА» ГЕГЕЛЯ

Проанализированы научные взгляды великого немецкого мыслителя Гегеля относительно диалектики взаимосвязи и взаимоотношений государства и христианской религии. В своей работе «Философия права» немецкий философ глубоко и всесторонне раскрывает роль и место не только государства в развитии и функционировании общества, а также ихристианской религии как важного института в формировании духовности и высокой морали в обществе.

Ключевые слова: общество; государство; христианская религия; церковь; диалектика; право; политика; духовность; мораль; закон.

Igor Panonko
Institute of Jurisprudence and Psychology,
Lviv Polytechnic National University,
Department of Civil Law and Procedure,
Ph. D., Assoc. Prof.

Olena Ryashko
Lviv State University of Internal Affairs,
Department of criminal proceedings,
Ph. D., Assoc. Prof.

THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE STATE AND THE CHRISTIAN RELIGION IN THE «PHILOSOPHY OF LAW» HEGEL

Analyzed scientific views of the great German philosopher Hegel's dialectic relationship and on relations between the state and the Christian religion. In his work «Philosophy of Law» German philosopher deeply and comprehensively reveals the role and place of state not only in the development and functioning of society, but also the Christian religion as an important institution in the formation of spirituality and high morality in society.

Key words: society; the state; the Christian religion; a church; dialectic; law; politics; spirituality; morality; law.

Постановка проблеми. Серед багатьох відомих українських таїноземних праць проаналіз філософсько-правових та політичних проблем робота геніального німецького мислителя Г. В. Ф. Гегеля (1770–1831 рр.) «Філософія права», посідає одне із видатних місць у всій історії соціальної та політико-правової думки. Вкажемо на те, що філософсько-правові ідеї великого німецького філософа активно вивчалися не тільки представниками філософії і права, але й фахівцями інших соціально-гуманітарних наук. Варто наголосити, що у «Філософії права» Гегель зумів висвітлити низку проблем, які і нині є актуальними і в Україні. Пріоритетна політика української держави в галузі державно-церковних відносин ґрунтується на принципі невтручання у внутрішні справи релігійних організацій. Варто наголосити, що християнська релігія як соціальний інститут є важливою у формуванні духовності та моралі у сучасному українському суспільстві.

Аналіз дослідження проблеми. Низка кардинальних у методологічному і філософсько-правовому аспекті концепцій Гегеля привертала насамперед увагу відомих зарубіжних вчених, вітчизняних дослідників. Деякі філософсько-теоретичні аспекти творчості Гегеля аналізували відомі західноєвропейські вчені Адорно, Гадамер, Дерріда, Лабар'єр, Д. Лукач, Маркузе, Ф. Норман, Ж. Іпполіт, Фішер, Хабермас, Гайдеггер. Серед російських – А. Гуліга, А. Мень, Л. Митрохин, В. Нерсесянц, Т. Ойзерман та ін.

Метою статті є теоретико-філософський і правовий аналіз взаємовідносин держави і християнської релігії «Філософія права» Гегеля.

Виклад основного матеріалу. Низка актуальних проблем щодо діалектики держави і права, закону і моралі «глибоко і всебічно висвітлювались в західному гегелеведенні» [1, с. 41] – вказує відомий російський вчений В. Нерсесянц. Зазначимо, що в літературі колишнього СРСР практично замовчувалось гегелівське вчення про роль і місце релігії в громадянському суспільстві та її взаємовідносини з державою. Це було продиктовано насамперед існуючою ідеологією, в якій центральне місце займав так званий «войовничий атеїзм». «Слід вказати, – пише Л. Митрохин, – що

багато із нас давно знали про тяжкі злочини проти духовенства, про вандалізм зневажливого відношення до культових споруд та образливого відношення до інших» [2, с. 308]. «В теоретичних працях деяких радянських авторів, які стояли на позиціях атеїстичної ідеології, існувала думка, що релігія як форма суспільної свідомості ні на якому етапі історичного розвитку людства не є елементом духовної культури, не входить до складу національної або загальної культурної спадщини і підлягає подоланню в ході будівництва комуністичного суспільства» [2, с. 323]. Але залишається фактом, що протягом багатьох віків широкі народні маси багатьох країн виражали свої соціальні, моральні і духовні ідеали та мрії християнською мовою і традиціями. Можна навести багато прикладів, коли видатні досягнення в духовному і культурному житті зароджувались у руслі християнського вчення.

Варто наголосити, що проблема релігії була в центрі уваги молодого Гегеля, який у вісімнадцять років став студентом Теологічного факультету університету в Тюбінгені, а в двадцять три роки захистив богословську дисертацію. Він активно працює над рукописами: «Народна релігія і християнство», «Життя Ісуса», «Позитивність християнської релігії», «Дух християнства і його доля».

Це не повний перелік праць, що є свідченням великого інтересу Гегеля до проблем релігії. Молодий філософ був переконаний, що «християнська релігія є одним із найбільш важливих справ нашого життя» [1, с. 21]. У різних університетах Німеччини, працюючи на посаді професора, Гегель постійно читав курси «Філософія релігії», «Про доказування буття Бога» та інші. «Пізнати Бога, – заявляє Гегель, – за допомогою розуму, це безперечно найвеличніша задача науки» [3, с. 145].

«Питання віри, – пише А. В. Гулига, – завжди хвилювали Гегеля. Розмірковуючи над ними, він створив своє вчення. Його лекції по філософії релігії користувались великим успіхом» [4, с. 193].

У роботі «Філософія права» Гегель значну увагу звертає на аналіз релігії та її соціальної ролі. Для нього релігія важлива перш за все як важливий соціальний інститут суспільства. Як великий діалектик і мислитель Гегель у релігії бачить не забобони, а важливу духовну субстанцію вказуючи те, що «безкінечно важко осягнути в ній істину» [5, с. 293].

«Релігія – підкреслює Гегель, має своїм змістом абсолютну істину. Як споглядання почуття, що має своїм предметом Бога, як необмежену основу і причину, від якої залежить, релігія містить вимогу, щоб все осягалось в такому аспекті і знаходило у ньому своє підтвердження, обґрунтування, достовірність» [5, с. 295].

Отже в релігії, – говорить Гегель, – знаходиться такий момент, який при всіх змінах і втраті дійсних цілей, інтересів і надбань дає свідомості непохитність вищої свободи і найвеличніше задоволення [5, с. 295]. Гегель у християнстві бачить перш за все релігію свободи, в його філософській інтерпретації вона є «духовною сутністю людини» [5, с. 82]. Без християнської релігії – заявляє мислитель – не існувало б «свободи особи» [5, с. 118].

Це положення Гегеля є надзвичайно важливим у формуванні як духовності, так і моралі. Вона допомагає людині очистити душу і совість від всього негативного: ненависті, жорстокості, зла, інших моральних «болячок», наставляє людину на шлях, який веде до гармонії внутрішніх переконань та вчинків, і навпаки, жорстокості, ненависті, підлість – прояв внутрішньо-психологічної моральної хвороби, а значить, відступ від релігійного кодексу – християнських заповідей.

Християнські моральні норми є загальнолюдськими, а дотримання їхніх принципів сприяє не тільки духовному очищенню, а й спрямовує справи і вчинки людей на шлях добра, правди і справедливості. Важливим завданням християнської релігії є розвиток таких гуманних рис, як доброта, щирість, милосердя, готовність прийти на допомогу ближньому: «Люби ближнього свого, як самого себе», – наставляє нас Божа Заповідь.

Гегель прекрасно розумів, що завдяки релігійному почуттю людина відкрила свою душу – ідею Бога, відкрила в собі совість. Ніщо не стримує з віри в людині, як страх перед богом. Ніщо так не просвітлює людину, як щиросердечне розкаяння гріху. «Сила віри надзвичайно велика в духовному житті народу, і щоб індивід не уявляв про свою самотність, він не може вистрибнути за межі віри, так як в ній полягає сама духовність цього індивіда» – Гулига [4, с. 200].

Гегель вважає, що релігія в державі є важливим засобом освіти й умонастрою. Він рішуче негативно виступає проти релігійного фанатизму, який може підривати основу держави. «Релігійний фанатизм, – вказує філософ, – подібно фанатизму політичному, виступає проти всякого державного фанатизму політичному, виступає проти всякого державного будівництва і законного порядку як перешкоди внутрішнього життя, що не відповідає нескінченності душі, а тим самим і проти приватної власності, шлюбу» [5, с. 296–297]. Це положення Гегеля особливо є актуальним у наш час. Воно відіграє не тільки важливу теоретико-методологічну роль, але й політико-правову. Релігійний фанатизм у сучасній політичній практиці набуває форм тероризму. В умовах глобалізаційних процесів це явище все актуальніше впливає на стан нинішньої цивілізації, а в низці регіонів світу стало справжнім лихом для населення держав.

Гегеля надзвичайно цікавила проблема взаємовідносин релігії (церкви) і держави. Він вважає, «що якщо релігія істинна, і не спрямована безпосередньо негативно проти держави, а навпаки, визнає і підтверджує її, то вона має право на існування [5, с. 298]. Зрозуміло, що релігійні общини (організації) потребують для себе певну власність, а також в індивідах, які присвятили себе службі общини» [5, с. 298]. «По логіці речей, – вказує Гегель держава виконує свій обов'язок по відношенню до общини, всляко сприяє і забезпечує їй захист в здійсненні релігійної мети, більше того, оскільки релігіє є інтегруючий момент глибоких пластів розумонастрою, держава повинна вимагати від своїх підданих, щоб вони входили в церковну общину, зрештою в будь-яку» [5, с. 298]. «Держава, – пише Гегель, – це рух Бога в світі; його основою слугує влада розуму, що здійснює себе як волю» [5, с. 284]. Гегель активний прихильник розумної держави. Він і визнає можливість «дурної держави», яка лише існує, але вона не є дійсною, не володіє внутрішньою необхідністю і розумністю вона залишає за рамками його філософії та права. Треба мати на увазі, що аналізуючи взаємовідносини держави і релігії Гегель має на увазі перш за все розумну, а не дурну державу.

Гегель вважає, що сильна держава, повинна у відношенні щодо деяких общин дії, яких безпосередньо не спрямовані на підриг державної безпеки, може проявляти лібералізм і відносно терпимість «які в силу своїх релігійних переконань не визнають навіть своїх прямих обов'язків по відношенню до держави; вона передає членів таких общин у введення громадянського суспільства, його законам» [5, с. 298].

Гегель відзначає, що будь-яка релігійна організація не може існувати абсолютно автономно із своєї «внутрішньої області об'єктивно виходить в область держави і безпосередньо підпадає під її закони» [5, с. 299]. На прикладі відношення деяких релігійних сект (квакери) Гегель вказує на те, що прямі обов'язки по відношенню до держави вони виконують пасивно і що стосується «однієї із важливих обов'язків громадян – захист держави від ворогів – обов'язку, яку вони прямо заперечують» [5, с. 298].

Гегель далі наголошує, що в результаті своєї сили й авторитету «держава може не звертати уваги на такі аномалії і терпіти їх, покладаючись при цьому переважно на силу звичаїв і внутрішню розумність своїх установ» [5, с. 299].

Добре зрозуміло, що держава з метою забезпечення правопорядку і громадянського спокою повинна забезпечити всім релігійним організаціям необхідні права, що є гарантом визнання кожним індивідом його почуття «власного достоїнства, усвідомлення, що він є повноправним громадянином громадянського суспільства» [5, с. 299].

«Держава на думку філософа все ж повинна подбати про те, щоб не допустити беззаконня щодо релігійних общин, а останні повинні знаходитись під «вищим поліцейським наглядом держави» [5, с. 300].

Надзвичайно важливим для Гегеля стояло питання щодо вирішення проблеми взаємозв'язку права, духовності і моралі в сфері політики держави і церкви. Гегель пише, що по-перше, держава і її закони існують як розумне життя... своєю чергою, вчення церкви... найбільш тісним образом пов'язано з моральними принципами і державними законами. Тут держава і церква безпосередньо сходяться або протистоять одне одному [5, с. 300]. Надзвичайно велику роль мислитель відводив проблемі релігії і церкві в регулюванні сімейно-шлюбних відносин. Гегель приходив до висновку, що у вирішенні проблеми шлюбу і розлучення, де правову проблему вирішує держава, церква і

релігія мають неабиякий вплив з погляду моралі, впливу на ці соціальні інститути. Це положення мислителя актуально і в аспекті формування молоді української сім'ї. Держава і Церква зацікавлені в тому, щоб сім'я була міцною, бо якщо міцна сім'я, то і сильна держава. Церква і релігія – природний запобіжник проти руйнування особи в сім'ї, поширенні фальшивих «цінностей», наркоманії, жорстокості, проникненні у свідомість атрибутів псевдокультури, формування нігілістичного ставлення до державної політики і правових норм. Релігійна віра захищає сім'ю і її членів від багатьох особистих драм і трагічних моментів життя тим, що трансформує у процесі молитви негативні переживання у позитивні. У цьому розумінні видатний російський богослов Олександр Мень писав: «Релігія це зв'язок людини з самим джерелом буття, яка робить богожиття повним смислу, надихає його на служіння добру і справедливості, пронизує світлом її існування, визначає її моральні риси» [6, с. 112].

Тільки на ґрунті формування релігійного світогляду і моралі у людини розвивається й удосконалюється свідомість, без якої вона залишається глухою до чужого болю, страждань, стаж байдужою. Таким чином релігія – завжди була своєрідною духовно-моральною опорою суспільства і сім'ї «Життя по завіту релігії, – писав Олександр Мень, – невіддільно від боротьби за торжество добра, боротьби за світле і прекрасне» [6, с. 111].

Церква, на думку мислителя, може розглядати моральну і духовну сферу тільки в межах свого впливу. Вона може вимагати від держави, щоб вона представила їй не тільки «повну свободу, але й відносились б безумовно з повагою до її вчення, яким би не був його характер» [5, с. 300].

Віддаючи належне ролі християнської релігії і церкві в культурному і духовному розвитку суспільства та їхнім взаємовідносинам з державою, Гегель зазначає, що дух як вільний (і розумний) є нормальним в собі і що істинна ідея є дійсна розумність, і вона існує як держава, як «царство Боже» [5, с. 302].

Гегель критично ставиться до прагнення церкви вирішувати наукові проблеми, у цьому аспекті він наводить історичний приклад спалення Джорджано Бруно, «а Галілея змусила колінопреклонно молити про прощення за виклад копернікової геліоцентричної системи» [5, с. 302].

Гегель вважає, що на боці держави наука, а вона володіє такими елементами форми, як і держава, а її метою є пізнання об'єктивної істини. І держава зобов'язана захищати об'єктивну істину. В яких аспектах може існувати єдність держави і церкви? Християнська релігія, вважає Гегель, перш за все повинна морально удосконалювати людину, нести ідею справедливості і добра. «Християнська релігія, – говорить Гегель, – є релігія свободи» [4, с. 306]. Якщо вважати, що індивіди повинні володіти релігією, щоб їх дух можна було б легше підкорити державою, то це абсолютно неправильно – заявляє Гегель. Якщо ж люди повинні відчувати повагу до держави як до цілого, то зрозуміло, що найкраще це досягається за допомогою філософського розуміння сутності держави; але за не достатком цього до такого може привести «релігійне переконання» вважає Гегель [4, с. 306].

Гегель робить висновок: «Держава має потребу в релігії і вірі» [5, с. 306]. Ця думка мислителя є актуальною у наш час, особливо для країн пострадянського простору. Груба політика примусового атеїзму в колишньому СРСР завдавала чуттєвої шкоди духовності, свідомості, культурі радянських людей. У наш час хоча церква і відокремлена від держави, але «важливо активно використовувати гуманістичну роль церкви, релігійних, зокрема християнських цінностей в свідомості як віруючих, так і людей інших світоглядних орієнтацій загальнолюдських ідеалів, моралі, духовності, здатності до співпереживання з іншими людьми (якого так не вистачає в наш складний час)» [7, с. 443].

У розумній державі, в якій існує закон і правопорядок, можуть мирно співіснувати будь-які релігійні конфесії. Гегель переконаний, що така держава забезпечить їм надійну гарантію і оплот проти свавілля.

Отже, у праці «Філософія права» Гегель розкриває надзвичайно важливі проблеми, які хвилювали і хвилюють усе цивілізоване людство: що собою представляє релігія, який її вплив на духовно-моральну сферу суспільства як вона взаємодіє з державою. Видатний філософ показав, що особливо

християнська релігія і церква з її культом, традиціями, ритуальними діями і обрядами, закладає основи моралі і духовності в суспільстві.

Нині все більше людей звертаються до релігії як джерела духовної наснаги. Вона є засобом регуляції та регламентації соціальної поведінки та внутрішніх мотивів діяльності. Як форма суспільної свідомості і світогляду вона є однією з найважливіших і найпоширеніших галузей духовної культури людей.

Гегель як великий мислитель розкрив діалектику взаємовідносин і взаємозв'язку держави і релігії. Він був переконаний, що ці два соціальні інститути повинні існувати в гармонії, що буде гарантією стабільного розвитку суспільства і самовдосконалення людини. У сучасних умовах державотворення надзвичайно важливим є проведення глибоко продуманої, виваженої політики, що сприятиме гармонійному функціонуванню всіх релігійних конфесій і особливо християнській релігії і церкві в її душпастирській діяльності. У цьому аспекті варто наголосити на впливі християнської релігії на формування високої духовності та моралі правоохоронцям.

Вплив релігії на особистість майбутніх правників України проявляється у тому, що вона прищеплює вірним систему ціннісних орієнтацій. Адже саме релігійність сприяє альтруїстичній поведінці індивіда. Немає сумніву в тому, що досягнення загальнолюдських, морально-духовних цінностей і чеснот християнства є гарантією становлення зрілих, високо інтелектуальних фахівців, які не за страх, а за совість виконуватимуть свої професійні обов'язки. Тільки правник, якому притаманні глибокі почуття віри та духовності, здатний творити добро для інших, надійно стояти на варті закону, прав, честі та гідності громадян України.

Висновки. Великий німецький філософ Гегель у роботі «Філософія права» та інших працях глибоко і всебічно розкрив взаємозв'язок і взаємовідносини держави і християнської релігії. Він переконливо довів, що релігія як форма суспільної свідомості є важливим елементом духовної культури.

Мислитель акцентує свою увагу на ролі і місці християнської релігії в формуванні не тільки духовності, але й високої моралі, і спрямовує вчинки людей до гуманізму і дотримання християнських чеснот.

Гегель переконливо довів, що в державі, релігія є важливим чинником розумонастрою і освіти. На думку Гегеля, діалектика взаємозв'язку і взаємовідносин полягає в тому, що держава повинна виконувати свій обов'язок щодо релігії і церкви, всіляко сприяти їх існуванню, а релігія і церква повинні формувати не тільки релігійний світогляд у громадян, але й повагу до держави, її законів і політичної діяльності.

Мислитель приходять до висновку, що в розумній державі, в якій існує закон і правопорядок, можуть мирно існувати будь-які релігійні конфесії, а держава захищає їхні права і свободу. Гегель негативно оцінює релігійний фанатизм і рішуче виступає проти нього, який підриває основу держави, прав і свобод людини, мораль. Це положення Гегеля є особливо актуальним у наш час. Воно відіграє не тільки важливу теоретико-методологічну, але й політико-правову роль. Видатний мислитель показав, що особливо християнська релігія і церква з її культом, традиціями, ритуальними діями і обрядами закладає основи моралі і духовності в суспільстві.

Духовність і мораль суспільства і людини хвилювали і хвилюють багатьох вчених. Варто наголосити, що нині все більше людей звертаються до релігії як джерела духовної наснаги. Як форма суспільної свідомості та світогляду вона є однією з найважливіших і найпоширеніших галузей духовної культури людей. У цьому аспекті треба наголосити, що в сучасних умовах розбудови України наша держава проводить політику спрямовану на гармонізацію відносин держави, релігії і церкви, проведення державної політики на невтручання держави у внутрішні справи релігійних організацій. У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» чітко вказано, що «усі релігії, ... релігійні організації є рівними перед законом». Законодавець визнає, що держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій, сприяє встановленню відносин взаємної релігійної та світоглядної терпимості, поваги між громадянами, які сповідують релігію.

Гегель у християнській релігії бачив, перш за все, чисте і цілюще джерело духовного і морального вдосконалення людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нерсесянц В. С. «Философия права»: история и современность. Гегель Г. В. Ф. *Философия права*. Пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц. М.: Мысль, 1990. С. 3–43. 2. Митрохин Л. Н. *Религия и мы. Квинтэссенция: Философский альманах*. Сост. В. И. Мудрагей, В. И. Усанов. М.: Политиздат, 1990. С. 307–340. 3. Гегель. *Энциклопедия философских наук. Философия духа*. Отв. ред. Е. П. Ситковский. Ред. коллегия Б. М. Кедров и др. М.: Мысль, 1977. Т. 3. 471 с. 4. Гулыга А. В. *Гегель*. М.: Молодая гвардия, 1970. 272 с. 5. Гегель Г. В. Ф. *Философия права*. Пер. ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Несесянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Несесянц. М.: Мысль, 1990. 524 с. 6. Менъ Александр. *Истоки религии*. М.: Фонд имени Александра Меня, 2006. 428 с. 7. *Філософія: навч. посіб.* / Л. В. Губерський, І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко та ін.; за ред. І. Ф. Надольного. 7-ме вид., стер. К.: Вікар, 2008. 534 с.

REFERENCES

1. Nersesjanc V. S. «*Filosofija prava*»: *istorija i sovremennost* [«Philosophy of law»: history and modernity] Gegel' G. V. F. *Filosofija prava*. Per. snem.: Red. i sost. D. A. Kerimov i V. S. Nersesjanc, M.: Mysl', 1990. S. 3–43. 2. Mitrohin L. N. *Religija i my. Kvintjenssencija:Philosophical almanac*. [Religion and we. Quintessence: Philosophical Almanac] Sost. B. I. Mudragey, V. I. Usanov. M.: Politizdat, 1990. P. 307–340. 3. Gegel'. *Jenciklopedija filosofskih nauk. Filosofija duha* [Encyclopedia of Philosophical Sciences. Philosophy of the spirit.] G. V. F. Gegel'. Отв. ред. Е. П. Ситковскій. Ред. коллегія В. М. Кедров і др. М.: Мysl', 1977. Т. 3. 471 с. 4. Gulygam A. V. *Gegel* [Hegel.] M.: Molodajagvardija, 1970. 272 s. 5. Gegel' G.V.F. *Filosofijaprava*. [Philosophy of law.] Per. Red. i sost. D. A. Kerimov i V. S. Nersesjanc; Avt. vstup. st. i primec. V. S. Nesesjanc / G. V. F. Gegel'. M.: Mysl', 1990. 524 s. 6. Men' Aleksandr. *Istoki religii*. [The origins of religion] M.: Fond imeni Aleksandra Menja, 2006. 428 s. 7. *Filosofiya: Navch. posib*. [Philosophy: Teaching. manual] / L. V. Hubers'kyu, I. F. Nadol'nyu, V. P. Andrushenko ta in.; Za red. I. F. Nadol'noho. 7-me vyd., ster. K.: Vikar, 2008. 534 s.

Дата надходження: 17.04.2018 р.